

יהודי מזרח-אירופה וארץ-ישראל (1777-1881)

העליות ומבנה היישוב האשכנזי

ישראל ברטל

כשבאו סופרים ובעלי תכניות לתיקון מצבו של היישוב הירושלמי לתאר את ריבודו החברתי והכלכלי בשנות השישים והשבעים למאה הי"ט, עמדו לעתים קרובות על כך ש'המעמדות' בתורה זו קשורים במסיכות עלייתם של אנשי היישוב הישן' לארץ: 'מרבית התושבים המה ילידי הארץ הזאת: מספרם הולך ורב מהבאים משאר ארצות. מהם פליטי הרדיפות בארצות אויבנו מהם הבאים לכלות יתר שנותיהם ולמות בארץ הקדושה'.¹ כך נכתב בסקירה על עיסוקיהם הכלכליים של יהודי ירושלים. ברנרד נוימן ציין בספרו² כי שלוש 'מחלקות' ליהודי ירושלים: (א) פנסיונרים שבאו בערוב-ימיהם ויש להם קצבה, ועמם סוחרים, מחליפי כספים בעלי-בתים וכיוצא בהם — והם 2/13 מן האוכלוסייה היהודית בירושלים; (ב) בעלי-מלאכה, בעלי-עסקים קטנים, שכירי יום וכו' — 8/13 של יהודי העיר; (ג) תלמידי-חכמים ולמדנים, המונים 3/13 מקהילת ירושלים. לדבריו, רוב בעלי-המלאכה הם אשכנזים ומלאכתם בידם עוד מחוץ-לארץ. בשנת תרל"ז כתב סופר, שהסתיר שמו בפסוודונים 'אוהב ציון', לעיתונו של י"מ סלומון 'יהודה וירושלים' בעניין 'יישוב ארץ הקודש' כי למיטב ידיעתו נחלקים האשכנזים מ'בני רוסיא, פולין, עסטרייך, אונגרו ו'אשכנזי' לב' כיתות על-פי 'מקורי הסבות אשר עוררו אותם להפרד ממשפחתם, ולהיות גר בארץ נכריה למו, ואשר לא ישמעו שפת הארץ' — והן:

א. או כי חבת אדמת הקודש ואהבתה התקועה בלב כל עם הקודש, בערה בלככם כאש... ב. או כי אולי איזה סבות ומקרי הימים השתרגו עלו על צווארם בארץ מושבותם, וההכרח אכף עליהם לנוד מארצם. לזאת בחרו למו ערי מקלט, ערי קדשינו, להפך שמה סדר ומשטר חייהם, כיאות להם כפי מצבם.³

ובהמשך מגדירים בעל המכתב כ'אנשים אשר אין לנו כל תעודה מהם כי רבה אהבתם לנחלת אבותינו אחרי כי לא נחשוב אותם לבאי ארץ הקודש, כי אם לבורחים מארץ מולדתם'.⁴ קהילות יוצאי מזרח-אירופה בארץ-ישראל הורכבו משני היסודות שמנה 'אוהב ציון', אשר הבחין בעצם בין עולים,

1 הלכנון, ו, גליון 16 (י"א באייר תרכ"ט), עמ' 120.
2 ב' נוימן, עיר הקודש ויושבי בה, תרגם כ"צ גת, ירושלים תש"ט, עמ' לב-לג (במקור הגרמני — עמ' 222). וראה על כך: י' בן-אריה, עיר בראי תקופה — ירושלים במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"ז, עמ' 366-367.
3 יהודה וירושלם, מהדורת ג' קרסל, ירושלים תשט"ו, עמ' 13-14.
4 שם, עמ' 14. וראה לאחרונה דבריו של מ' פרידמן על טיפוסי העולים לארץ: חברה ודת — האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל, תרע"ח-תרצ"ז, ירושלים תשל"ח, מבוא, עמ' 3-4.

שבאו מתוך מניעים אידיאולוגיים או שהאידיאולוגיה היתה יסוד חשוב בעלייתם, ומגרים, שארץ-ישראל היתה להם בראש ובראשונה ארץ-הגירה, ובמסיכות ביאתם אליה לא היתה. האידיאולוגיה יסוד עיקרי. אלא שהבחנה זו מיוחדת ופשטנית מדי: עולמה של החברה המסורתית הוציא מתוכו את שני 'סוגי' הבאים לארץ, כך שגם מי שבא בעיקר מתוך סיבות חומריות או שחיפש מפלט מפורענויות מדיניות ופגעים כלכליים, היה נתון בתוך מערכת שהצדקה האידיאולוגית-הדתית ברורה ומוצהרת. ונהפוך הוא: גם מי שבא בעיקר מתוך מוטיבציה דתית-רעיונית, נצטרפו לו גורמים ארציים וחומריים, ונוקק למערכת חברתית-כלכלית שקיומה בפועל היה תלוי במצב המדיני, בתמורות כלכליות וחברתיות בארצות-המוצא במזרח-אירופה.

שלושה טיפוסים עולים ממזרח-אירופה עיצבו את היישוב ה'אשכנזי' (שהיה בחלקו הגדול מזרח-אירופי) בארץ-ישראל. השתנות היחס המספרי והמקום החברתי של טיפוסים אלה מסוף המאה הי"ח ועד לימי מלחמת-העולם הראשונה הותנתה ברקע המזרח-אירופי. עד שנות השבעים של המאה הי"ח אין לנו אפשרות להגדיר בבירור טיפוסים של מניעי עלייה, אף-על-פי שהיו קיימים או רמוזים לפחות. מכל מקום, העולים המזרח-אירופיים עד עליות החסידים משנת 1777 לא יצרו ישיבה מאורגנת, רצופה ובעלת קשר המשכי עם מקורותיה בחוף-לארץ⁵ או לפחות קשר שהיה בר-קיימא לאורך זמן. עליות החסידים בשנות השבעים בישרו טיפוס של עלייה מאורגנת סביב מוטיבציה אידיאולוגית, שבדומה לו היתה גם ראשית עלייתם של תלמידי הגר"א מליטא משנת תקס"ח. שתי העליות הללו נשארו קשורות עם המחנה האידיאולוגי-החברתי שהוציאן במזרח-אירופה ונתפסו כחלק ממנו, תפיסה שהיתה לה המשכיות לאורך כל המאה הי"ט והוותה בסיס עיקרי לשיטת הקיום הכלכלי של 'גרעינו' המרכזי של היישוב הישן. עמידתו של ר' שניאור זלמן מליאדי בראש מגביות כספי ארץ-ישראל שנעשו בתחום האימפריה הרוסית עד שנת תקס"ב – כמו גם ארגון התמיכה הליטאית על-ידי ר' ישראל משקלוב במסעו לליטא בשנת תק"ע⁶ – היו הבין השאר, תוצר מובן מאליו של הזיקה הברורה בין העולים לקהילות מוצאם:

אח"כ התועדו יחד כל הגדולים והזקנים בבית הכהן הגדול הרח"פ [ר' חיים פאקאראייצר] המ"ץ דווילנא לעיין על אותן אשר בארץ איככה יוכלו לפאר ולרומם קרן יישוב כוללנו. ובאותו זמן במדינתנו בחו"ל עדיין לא נחרש ולא נזרע פעולת הצדקה לחיי א"ק מכוללנו. לא ברייסן ולא בליטא ופרוודהא... אז כל ראשי זקני העדה שמו עלי פניהם בשנה הראשונה שבאתי. ויקראוני ויפצרוני ויאמרו אלי: עליך הדבר מוטל לצאת בצבא למדינתנו לעשות יסודות בהרי קודש...?

פרנסי קהילת וילנא טיפלו במגבית כספי ארץ-ישראל, התפשרו עם כולל החסידים על כספים הנגבים בגרמניה והעבירו את הכספים מדי שנה בשנה על-ידי שלוחים לארץ-ישראל. קבוצת עולים

5 ר' ברנאי, 'לתולדות האשכנזים בארץ-ישראל בין השנים תס"א-תקל"ז', שלם, ב (תשל"ז), עמ' 193-205.

6 ספור התחלת ישוב אשכנזים הנקראים פרושים, אמת מארץ תצמח, כפי שנחפרסם על-ידי: א' ריבלין, מאסף ציון, ב (תרפ"ח), עמ' 132.

7 שם, עמ' 138-143.

המקומות הקדושים בארבע ארצות הקודש, ירושלים, חברון, טבריה וצפת. ליטוגרפיה על נייר, ציור מאת ר' ראובן גבאי משנת 1864

...לא תחכי אם לא אוכרכי אם לא אעלה את ידלם...

המגדל מעוז ארזה לזמן שנים / המדרגות במאבק המדרש / חזקאל הנביא הנגמר בבבל המדרש / יצחק בן עקיבא / זהו הר הזיתים אשר עליו מערת של כל הנביאים וה יריקים הקדושים הנפדים בעור הקדש תובל

המבנה והימלאם / המבנה והימלאם / המבנה והימלאם / המבנה והימלאם / המבנה והימלאם / המבנה והימלאם / המבנה והימלאם / המבנה והימלאם

בית המקדש / מדרש שלמה כחל מעון... / מינחה היא שלחה מעד הקדושה ירושלים תובל...

מקדש יהוה אמת / מקדש יהוה אמת

מקדש יהוה אמת / מקדש יהוה אמת / מקדש יהוה אמת / מקדש יהוה אמת

מקדש יהוה אמת / מקדש יהוה אמת

מקדש יהוה אמת / מקדש יהוה אמת

מקדש יהוה אמת / מקדש יהוה אמת

מקדש יהוה אמת / מקדש יהוה אמת

מקדש יהוה אמת / מקדש יהוה אמת

מקדש יהוה אמת / מקדש יהוה אמת

מקדש יהוה אמת / מקדש יהוה אמת

...לא תחכי אם לא אוכרכי אם לא אעלה את ידלם...

זו יצאה מחוגי העלית הלבדנית הליטאית והיתה קשורה קשר אמיץ בראשיתה של תנועת ישיבות ליטא ובאישיותו של ר' חיים מוולאז'ין.⁸ ראשיתה בעליית קבוצות והמשכה בעליית יחידים שהצטרפו אל קהילת הפרושים בעשור השני והשלישי למאה ה'ט'. עד שנות השלושים היתה זו עדה מצערה במספרה. כפי שמעידים מפקדי יהודי צפת וירושלים בשנת תקצ"ט⁹ וכן רשימות החלוקה הירושלמית מאותן שנים.¹⁰ והנה, בקיומה של עדת הפרושים ובקשריה עם מרכז בליטא אפשר להצביע על המשכיות ורציפות רוחנית, חברתית וכלכלית, אך קשים הדברים יותר לגבי העדה המזרח-אירופאית השנייה (או שמא עדות?) שתחילתה בעליית קבוצה מגובשת בעלת אידיאולוגיה. עליית החסידים בשנת 1777 ובשנים הסמוכות היתה הראשונה שיצרה קשר רציף עם מקורותיה שבחוץ-לארץ, שעיקרם היה אף הוא מאיזור קרוב לזה של העולים הפרושים: חסידות ליטא מרוסיה הלבנה. אך בעוד הגרעין הפרושי נשאר צמוד וקרוב למקורו ולמרכזו הווילנאי למשך עשרות השנים הבאות, הרי העולים החסידים לא באו לאחר הגלים הראשונים מרוסיה הלבנה דווקא, אלא הלך ונתרבה מקומם של יוצאי ווהלין, פודוליה, גאליציה שתחת השלטון האוסטרי ואחר-כך גם מפלכי רוסיה החדשה, בסרביה ורומניה. עליית ר' מנחם מנדל מוויטבסק ור' אברהם מקאליסק התרחשה בראשית תהליך התפצלותה של תנועת החסידות, שהחל בשנות השבעים למאה ה'י"ח. החסידים מקורבי ר' שניאור זלמן מליאדי עזבו את מזרח-אירופה כשלב קדום למדי של התהליך, ובהיותם בארץ-ישראל המשיכו להיווצר כגולה בתי חסידות חדשים, התגוונו והתרבו ההבדלים בין שושלות ובתי צדיקים ובחבלים שלימים בממלכה הרוסית ובמלכות אוסטריה היתה החסידות לגורם מרכזי ומכריע באורח-החיים של כלל האוכלוסייה היהודית. עולים חסידים שנאו מווהלין ומגאליציה בסוף המאה ה'י"ח ובראשית המאה ה'י"ט נשארו קשורים לחצרות השושלות המזרח-אירופיות ונתפתחה רשת מגביות נוספת למערכת הקהילתית המסורתית: מגבית כספים לחסידים רבי היושבים בטבריה וכצפת.¹¹ היסוד המזרח-אירופי המשותף של עליות החסידים הבודדים שלאחר ר' מנחם מוויטבסק, ר' ישראל מפולוצק ור' אברהם מקאליסק, היה מטושטש הרבה יותר מבזה של עליות הפרושים הבודדים וכן היה ככל הנראה חלש יותר המרכיב האליטארי. בעוד ר' מנחם מנדל מוויטבסק היה רבי של חסידים והשאיר אחריו חסידים בחוץ-לארץ, שלאחר פטירתו עברו להנהגת ר' שניאור זלמן מליאדי, וכן היו שני המנהיגים האחרים בחבורה, לא מצינו כמעט לאחר-מכן כי צדיק עולה וחסידיו נשארים בחוץ-לארץ. אדרבה. אמנם עולים אישים חשובים מפעילי תנועת חב"ד, כמו ר' ישראל יפה מדפיס סידור הראשון וספר 'שבחי הבעש"ט',¹²

8 ראה על כך: א"ר מלאכי, 'הגרא' והעליה לארץ, פרקים בתולדות הישוב הישן, תל-אביב תשל"א, עמ' 9-12; י"מ טולידאנו, אוצר גנים, תש"ך, עמ' 121-122; ב' לנדוי, 'הנציב מוואלוז'ין במערכה למען ישוב ארץ ישראל בקדושתה, ניב המדרשה, יא (תשל"ד).

9 רשימות המפקדים מצויות באוסף מונטיפיורי ב-Jews' College בלונדון. צילומיהן במכון בן-צבי ובמכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. לענייננו נוגעים כ"י 557, וכן העתקת " מיזל, אמל", אינ. 635.

10 א"ר מלאכי, 'לקורות החלוקה בירושלים', פרקים (לעיל, הערה 8), עמ' 98-104.

11 'מעמדות' חב"ד היו בראשות ר' יעקב מסמיליין. על המגביות החסידיות ראה במאמרו של: א' לונץ, החלוקה, מקורה, קורותיה, השתלשלותה, ז (תרס"ז), עמ' 313-321; ט (תרע"א), עמ' 187-207.

12 א"ב גוטלובר, 'זכרונות מימי נעורי', זכרונות ומסעות (מהדורת ר' גולדברג), ירושלים תשל"ו, עמ' 150.

מוצא חברתי וגיאוגרפי משותף; המשכיות הקשרים הרעיוניים והכלכליים עם איזור המוצא. טיפוס שני של עלייה ממזרח-אירופה שנבנה על תשתית הגרעינים הראשונים – החסידי והפרושי – היה הצטרפותם של בודדים מן העלית הלמדנית והחסידית למערכת החברתית והכלכלית הקיימת. למעשה היו אלה העליות שהגדילו את החלק האליטארי ביישוב הישן והמשיכו את הזיקה לרקע האידיאולוגי של הגרעין הראשוני. במרוצת המאה הי"ט התגבשה מסגרת חברתית-כלכלית מוגדרת לטיפוס עלייה זה, שהקיף בעיקרו רבנים וחלמידי-חכמים בגיל גבוה, שבאו לגור בארץ-ישראל באחרית-ימיהם והתפרנסו מרווחי קרן שהניחו בחוץ-לארץ או הביאו עמם הון עצמי והלוו אותו ל'כולל' או ליחידים בקהילה.¹⁶ אך במסגרת כזו עלו גם אנשים במיטב שנותיהם וחלק משכבת ההנהגה הרוחנית והכלכלית בקהילות יוצאי מזרח-אירופה בארץ-ישראל הורכב מאנשים שהצטרפו לגרעין הוותיק החל משנות השלושים למאה הי"ט. מנהיגם של חסידי ווהלין בצפת, ר' אברהם דוב מאברוך, עלה מווהלין לאחר ששימש ברכנות באברוך ובזיטומיר כארבעים שנה והיה בן שישים וחמש בבואו לארץ. הוא היה מקורב לחסידות טשרנוביל הווהלינאית וכן לר' ישראל מרוזין, שחסידיו בגליל היו רבים. בעלייתו בשנת תקצ"ב היה מיד לדמות המרכזית בקהילה החסידית בצפת.¹⁷ בראש הקבוצה הפרושית בירושלים עמד משנת עלייתו בתר"א ר' שמואל סלאנט, שמילא בעצם את מקומו של ר' ישראל משקלוב מגרעין המייסדים – ואחר-כך לצדו הרב מאיר אויערבך שעלה בשנת 1860.¹⁸

סוג שלישי של עלייה ממזרח-אירופה היה למעשה 'הגירת מצוקה', שכבר נרמזה קודם-לכן בפרשת עלייתם של חסידי רוסיה הלבנה. עולים ממזרח-אירופה שבאו על רקע תמורות מזוניות כלכליות וחברתיות שהתרחשו באימפריה הרוסית ובממלכה האוסטרית היו משנות השלושים של המאה הי"ט לגורם מרכזי בגידול הקהילות האשכנזיות בארץ. קשה לדון בצורה מדויקת בפרטי העלייה הזאת, שכן השכבות החברתיות שבאו בה לא השאירו כמעט מקורות כתובים. ואולם מפקדי האוכלוסייה שנערכו בפקודת מונטיפיורי החל משנת תקצ"ט ועד תרל"ה, וכן אוסף גדול של אגרות ובקשות שהופנו אל השור מצד נציגי השכבות הללו נותנים תמונה על מסיבות גידולה של העלייה, קשרה למאורעות ההיסטוריים במזרח-אירופה וטיבם החברתי של העולים. איגרת מיפו מוסרת בלשון קלוקלת כי האיש האשכנזי המטפל בעולים בקאראנטינה של נמל יפו תומך בעניים הבאים לארץ ואינו מקבל עזרה מארגון הפקידים והאמרכלים של אמשטרדאם ולא מר' אברהם דוב מאברוך אליו כתב בעניין זה כמה פעמים.¹⁹ אגרות אחדות מצפת מבקשות תמיכה בכחורים שנמלטו מגזירת הגיוס לצבא הרוסי ומצאו מפלט בארץ-ישראל. מפקד יהודי צפת מתקצ"ט מלמד, למשל, כי למרות הדעה הרווחת שפורענויות שנות השלושים דלדלו את אוכלוסיית צפת – וממנה נבנתה קהילת ירושלים – הרי למעלה ממחציתן של משפחות החסידים בעיר הגיעו אליה בעשור

16 ראה, למשל: מ' אלטבאואר, 'אגרת הרב משה יהושע זעליג הכהן משנת תרי"ג על אודות עלייתו ארצה', קתדרה, 1 (אלול תשל"ו), עמ' 105-110. מסגרת כזו היתה קיימת מכבר לגבי העליות מן הפזורה הספרדית, בעיקר בארצות הבלקן.

17 ר' מנחם מנדל מקמיניץ, קורות העתים, וילנה ת"ר, עמ' 19: 'זעחה מקרוב בא לפה איש אלקי מוהרר אברהם בער מק"ק אברוך ונעשה ראש על כולל החסידים אשר ממדינת פולין'.

18 מ' פרידמן, 'על מבנה הנהגת הצבור והרכנות בישוב הישן האשכנזי', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 285-287.

19 י' ברטל, 'לראשית היישוב האשכנזי החדש ביפו במאה הי"ט', שלם, ג [בדפוס].

השנים האחרון שלפני המפקד.²⁰ בצפת היו 562 חסידים ילידי חוץ-לארץ ובטבריה — 277 חסידים ווהלין ילידי חוץ-לארץ.²¹ עובדה חשובה אחרת העולה ממפקד זה היא כי עד שנת תקצ"ט באו 60.75 אחוזים מכלל העולים האשכנזים מרוסיה, מאוסטריה (כולל גאליציה) — 16.17 אחוזים ומרומניה — 0.24 אחוזים.²² בעבודה שנכתבה על התפתחות היישוב המזרח-אירופאי בארץ-ישראל עד שנות השישים למאה הי"ח מוכח כי שכבות הגיל שבאו בעליות מרוסיה, מאוסטריה ומרומניה חפפו פחות או יותר ריבוד גיל של קהילה מזרח-אירופית ממוצעת וכי בני הגילאים הצעירים היו רבים יותר במשפחות שעלו מרוסיה.²³ גם כדיקת משלחי-ידם של העולים כפי שנרשמו במפקד מונטיפיורי ובקשות אותם אנשים לאמצעי-קיום מעירות כי מדובר לרוב בשכבות בעלות מעמד כלכלי נמוך או בבעלי-מלאכה. מסתבר גם כי חסידי אוקראינה ופודוליה היו עיקר השכבות הנמוכות באוכלוסייה המזרח-אירופית, למרות שכולטים ביניהם כמה בעלי-הון ויזמים כלכליים דוגמת ר' ישראל ב"ק מברדיצב.²⁴ ביצירת גל-הגירה זה, שנתגבר משנות השלושים של המאה הי"ט והטביע חותמו על הרכב היישוב האשכנזי בארץ, הצטרפו כמה גורמים: (א) החקיקה הרוסית בימי ניקולאי הראשון, מגזירת הגיוס לצבא שקיבלה חוקף באוגוסט 1827, דרך 'חוקת היהודים' ב-1835 והחמרת ההגבלות על עיסוקים כלכליים יהודיים מסורתיים; (ב) תוצאותיו של דיכוי המרד הפולני ב-1831 שהביא להחרמת נכסי אצולה פולניים ופגע קשות בפרנסות הכפריות היהודיות בוהלין ובליטא; (ג) שיפור הקשר הימי עם ארץ-ישראל דרך נמלי אודסה וטרייסטה; (ד) ידיעות שהגיעו מארץ-ישראל על שיפור מצב הביטחון של המיעוטים הדתיים עקב מדיניות השלטון בתקופת הכיבוש המצרי (1831-1840). והנה, מסיבות של שינוי מדיני מאפיינות גם את גלי-העלייה בעלת הרקע האידיאולוגי שנזכרו לעיל: עליית 1777 אירעה כחמש שנים לאחר שסופחו הפלכים המזרחיים של רוסיה הלבנה לקיסרות הרוסית, ודווקא מאותם פלכים באה קבוצת הגרעין החסידי (פולוצק-ויטבסק ומוהילב). ראשית עליית הפרושים באה בימים בהם החל כיוצאם של כמה מסעיפי הריפורמה הכלכלית של חוקת היהודים של אלכסנדר הראשון משנת 1804 — וכיניהם הניסיון לביטול הפרנסות הכפריות היהודיות שעורר חששות כבדים בחברה המסורתית. כבר נזכר לעיל כי בעליית חקל"ז נלוו אל החבורה הליטאית יהודים עניים רבים. והיילפרין משער כי אלה היו חלק מן הציבור שנדחף להגר 'לכל אשר נשאם הרוח', אך פרוסיה ואוסטריה גדרו בעדם את הדרך, וכאשר נודע כי יש גבול פתוח 'מיהרו ויצאו לדרך'.²⁵ אלמנט של קבצנים יהודים נודדים נמצא במאה הי"ח במלכות פולין ואליו כוונו חלק ממגמות הריפורמה של ימי סטיניסלב-אוגוסט. בשנות

20 י' מייזל, 'רשימת יהודי צפת וסביבותיה משנת תקצ"ט', ספונות, 1 (תשכ"ב), עמ' תמו.

21 שם, עמ' תל.

22 שם, עמ' תמו.

23 צ' קובץ, 'העלייה ממזרח אירופה באמצע המאה הי"ט', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 193-204; הנ"ל, 'עליית היהודים ממזרח אירופה לארץ-ישראל במאה הי"ט (1800-1861)', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, תשל"ג.

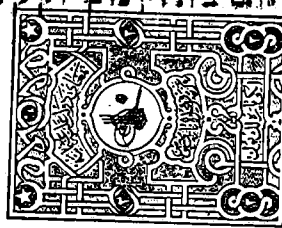
24 י' ברטל, 'חכניות ההתישבות מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ-ישראל (1839)', שלם, ב (תשל"ו), עמ' 266-262.

25 היילפרין (לעיל, הערה 14), עמ' 22. ראוי לשים לב כי בוואלאכיה היו פגיעות חמורות ביהודים במלחמות הרוסים עם התורכים ב-1766 וב-1806. אפשר ששמועות על כך הפחיתו יציאת יהודים מפולין ואחר-כך מרוסיה לאזורים שנפגעו בשנים הסמוכות למאורעות.

קולקורא

ראו מה עשו המזרחיים, השקאלנים בעם בני זכות ויליה אשר חישם מקרב באו, ויפרצו זגורם שנדרו חול, ויצאו במזלות בחורים ובתולות, בני ברית שאינם בני ברית וקדים ומתחללים יחדיו! בתרופה ובקעות לעיני כל, נלחם ודועים לחסו המכשלה הזאת שלא נראה ולא נשמע עד היום בעיר קרשנו, הננו קוראים לכל איש ירא ושלם מחזקי הדת לשים לב לא לה הדברים

בה שאנו לבנו על הפרצה אשר נעשה בעה"ד פעה"ק ת"ז חלול ה' וחלול תורחו וחלול כבוד ישראל ע"י הרבינער אלעזר גרינרוס מנהל בית יתומים האשכנזי אשר פאו נוא יתאספו בפעם בפעם בנותי עם נערים יהודים ואינסי יהודים ויוצאים במחולות עמהם בפומבי בהאסער ובפתים מיהודים וקרוגים לבא לידי עבירה ר"ל אשר לפני באו לא נדע עוד כדברים האלה אף בין אינם יהודים ואף כי בין אחרנו בני ישראל הנדרים בעריות ומהם יראו וכן יעשו שאר בנות ישראל וסי ידע מה יולד יום על ידי המנהג הרע הזה, וכאשר נבינו ערו מערים כשרם על זה, לכן הננו כותבים זאת לדע ולחידע לכל אלה אשר יש בידם לשתות להוכיח את המצאים האלה בנמשותם לחיבתם על פניהם לכל ועשה עוד כזאת בישראל בעיר קרשנו ת"ז חיש כ"ז לחיש שכס היכ"י לפי פעה"ק יושלם ת"ז וחתם בית דין צדק דב"ר ואידים אשכנזים בעה"ק יושלם ת"ז טובא

קולקורא נגד ריקודים מעורבים של בנינים ובנות, שנת תרנ"ד

השישים, השבעים והשמונים שררה דלות גדולה בפלכי הספר המזרחי, ובמיוחד באוקראינה ובווהלין.²⁶ אין ספק שחלק מאוכלוסייה זו היגר לאזורים שמעבר לגבול התורכי, ובעיקר לוראלאכיה, אך ודאי גם שאותו אלמנט מצא לו כיוון מרכזי ומוסכם על השלטון כאשר עם כיבושי הרוסים בדרום אוקראינה ולחופי הים השחור נפתח איזור שהמדינה עודדה הגירת יהודים אליו.²⁷ כימי אלכסנדר הראשון נמצאה הגירה זו בעיצומה, ובחוקת 1804 אושרה זכות הגירת היהודים לפלכי 'רוסיה החדשה' שנקבעה על-ידי יקטרינה השנייה ב-1791. נראה אפוא שסיבות כלכליות בלבד לא עוררו 'הגירת מצוקה' מרוסיה ורק כאשר הופעלו הגבלות חוקיות חריפות יותר על

26 'שיפור, תולדות הכלכלה של יהודי פולין וליטא מימים ראשונים ועד לחלוקת המדינה', 'היילפרין (עורך), בית ישראל בפולין, א, ירושלים תש"ח, עמ' 193. וראה גם: ר' מאהלר, דברי ימי ישראל — דורות אחרונים, א, ספר רביעי, מרחביה 1962, עמ' 129-131, 276-277.

27 'סלוצקי, ההגירה כגורם בתולדות היהודים במזרח-אירופה עד 1881', הרצאות בכנסי העיון בהיסטוריה, הכנס הטי"ו — נדודי עמים והגירה בתולדות ישראל ובתולדות העמים, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים תשל"ג, עמ' 67-79.

העיסוקים הכלכליים ונוספה גם גזירת הגיוס לצבא, פנו יהודי רוסיה לעלות לארץ-ישראל בדרך שנפתחה לפנייהם זה מקרוב: נמל אודסה. מה גם שההגירה לרומניה נעשתה לא-כדאית עם הפעלת התקנון האורגאני ברומניה. העולים מטיפוס 'הגירת המצוקה' הגדילו את הקבוצות הקשורות לקבלת תמיכה מחוץ-לארץ, על אף שבתקנות הכוללים לא היה זכאי לתמיכה שלימה מי שתורתו לא היתה אומנתו.²⁸ אין ספק שהיה לריכויים חלק בהחשת תהליך עקרון ההיפרדות הטריטוריאלית על-פי איזור או עיר מוצא במזרח-אירופה, עקרון שבו דגלו בעצם קבוצות הגרעין של היישוב הישן 'כי כמו שבמדינות ליטא רייסן וזאמוט אינם לוקחים חסידים רק משלהם ואנחנו לוקחים מאנשים פרושים כמונו...'²⁹ פיצול זה הידק את הקשר בין יוצאי ערים, אזורים וקבוצות חסידיות לבין מקום מוצאם ושמר בעצם את הפירוד הלוקאלי-הארגוני של מזרח-אירופה גם בקהילות ארץ-ישראל. גודל הכולל ועושרו היו כבואה נאמנה למצב קהילות-האם שבגולה. העולים מן הסוג השלישי הם שהתיישבו בערים שמחוץ לערי-הקודש, כמו חיפה, יפו ורמלה, שפן המשיכו עיסוקים מקובלים של יהודי מזרח-אירופה בכפרים ובערים קטנות: צורפות, שענות, אכסנאות. רובם של אלה היו חסידים.

המאורעות שהתרחשו במזרח-אירופה נתפסו על-ידי יושבי ארץ-ישראל כחלק מהווייתם הרוחנית והחברתית. גזירת הגיוס המשיכה להטריד אותם גם בארץ, ולא בכדי פנו בני 'כולל רוסיא' בצפת למונטיפיורי בשנת תקצ"ט כי יפעל להקלתה. פולמוס 'ההשכלה מטעם' חידד את תהליך ההתקרבות בין יוצאי החברה המסורתית המזרח-אירופית לבין נאמני האורתודוקסיה המרכז-אירופית והגביר את הזדהותם הרעיונית עם תפיסתם של בני משפחת לעהרן על מהות היישוב בארץ-ישראל. כך כתבו למונטיפיורי בשנת תר"ט כי אינם רוצים בבית-ספר בירושלים משום מה שראו עיניהם 'ברעה אשר מצאה את ילדי ישראל בעיירות גדולים במדינת רוסיא'.³⁰ קשריהם ההדוקים עם קהילת וילנה הם שהביאו בוודאי לתמורה זו בתפיסתם, במקביל לשינוי שחל בחברה המסורתית במזרח-אירופה עצמה בהתעוררה לסכנות ההשכלה בשנות הארבעים, ולא-רדווקא המאורעות במרכז-אירופה שהתרחשו עוד מסוף המאה הי"ח. כלומר, תפיסתם של רבני ירושלים וצפת על 'היישוב הישן' כמעוז החברה המסורתית התפתחה לפחות כשלושים שנה מראשית עליית 'הפרושים'. המאורעות במזרח-אירופה היו גורם מכריע בתמיכה הכלכלית והשפעתם היתה מכרעת בתמורות פנימיות ביישוב האשכנזי. שנות פורענות כללית או צרה מיוחדת לחברה היהודית הטביעו חותמן על מצבו החומרי של היישוב. החל ממלחמות נפוליון ברוסיה שעכבו את שליחת הכסף מוילנא, דרך גזירת הגיוס, שכעדות פקידי אמשטרדם: 'לתוקף הגזרות שבמדינת רוסיא נתקלקלו צנורות השפע המריקים על אחכ"י האשכנזים יושבי א"י ת"ו מארצות מולדתם ומגורתם',³¹ ועד

28 ספור התחלת ישוב אשכנזים (לעיל, הערה 6), עמ' 141.

29 שם, עמ' 193.

30 נ' קצבורג, 'הפולמוס הרוחני בעולם היהודי והישוב בירושלים במאה הי"ט', פרקים, א (לעיל, הערה 18), עמ' 302-303; ש' בארון, 'מתולדות היישוב היהודי בירושלים', ספר קלוזנר, ירושלים תרצ"ז, עמ' 305.

31 אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם, כרך ג, ע"ב (ארכיון יד יצחק בן-צבי).

מלחמת-קרים (1853-1856) שבתקופתה נפגעו קשות מקבלי התמיכה מרוסיה וכן מלחמת-הבלקן (1877).

★

הקהילה המזרח-אירופית ביהדות ארץ-ישראל צמחה סביב שני 'גרעינים' אידיאולוגיים שיצרו תשתית רעיונית וכלכלית לקיום היישוב. בהמשך התקופה ניזונו ה'גרעינים' מעליית יחידים בעלת מוטיבציה אידיאולוגית שתרמה לשכבת ההנהגה ולרובד הרוחני העליון. מסביב הגרעין צמחה והלכה, בעקבות 'הגירת מצוקה' מתמדת, פריפריה גדלה והולכת של אוכלוסייה שעזבה את מקומות-מושבותיה על רקע התמורות המדיניות והחמרת המעמד החוקי וכן מתוך השינויים החברתיים והכלכליים. הגירה זו היתה המשך והרחבה להגירות הפנימיות במזרח-אירופה ובארצות הסמוכות. צמיחתה של הפריפריה התגברה והלכה משנות השלושים, והלכה ונמשכה עד למלחמת-העולם הראשונה. ההוויה התרבותית והחברתית של קהילות יוצאי מזרח-אירופה עוצבה על-ידי מערכת טיפוסי העליות הללו בהתפתחותה ובהתגוננותה.

